

KILÁTÓ

IN MEMORIAM JOHANNES BOBROWSKI

A Gruppe 47 ülését 1962-ben Berlinben tartották. Ezúttal ismét kiosztásra került a nagytekintélyű irodalmi csoportosulás díja, egy pártoló díj, amit abból a célból adnak ki, hogy tehetségesnek talált, de még fel nem fedezett íróra irányítsa az irodalmi közönség figyelmét. Így indultak pályájukon Heinrich Böll és Günter Grass is, az 1951-es és az 1958-as díj nyertesei, és így, hatvanhét évvel ezelőtt, Johannes Bobrowski, egy negyvenöt éves keletnémet költő, aki a titkos szavazás eredményeképpen kétszer nyolcvan oldalnyi verssel nyerte el a díjat Peter Weisst megelőzve. Bobrowski későn indult, de sikere hihetetlenül gyors: az első kötet, a *Sarmatische Zeit (Szarmata kor)* csak egy évvel korábban, 1961-ben jelent meg, a második pedig — *Schattenland Ströme (Árnyékvilág folyók)* címmel — a díj odaítélésének évében. Bobrowski egy csapásra ismert lett az egész német nyelvterületen, mindkét verseskötetét egyszerre adták ki Berlinben és Stuttgartban, irodalmi díjat kapott Ausztriában majd Svájcban is.

Bobrowski költészetét legjobban és legegyszerűbben az első kötet interpretációjával mutathatjuk be — a második kötet és a későbbi, folyóiratokban megjelent versek nem mutatnak lényeges különbséget.

A szarmaták elmúlt századok vándornépei, keveredtek szlávokkal, finnugorokkal, germánokkal, bejárták az egész keletet. Az első kötet címe erre a keletre utal, a Memel, a Visztula, a Don és Volga vidékére, Bobrowski szülőföldjére, hadifogságának színterére: a régmúltra és az éppen elmúltra, amely mégis egyformán visszahozhatatlan, így egyformán múlt Bobrowski és az *ő tájain idegen* olvasóközönség számára. A versek kulcsszava: egykor. Ez a szó újból és újból felbukkan Bobrowski költeményeiben, gyakran egész verssort képezve, de sohasem a vers elején, mintegy a hagyományos epikai kezdőformula egyszavas megfogalmazásaként, hanem legtöbbször azon a ponton, ahol a vers szavai mondattá rendeződnek, s a szavakat mondattá szervező ige megjelenésével megeremtmődik grammatikailag is az eddig csak a struktúrában jelzett elmúltság kifejezésének lehetősége. A legtöbb Bobrowski-vers ugyanis rövid sorokkal, pusztá szószerkezetekkel, megnevezésekkel, idéző szavakkal — tiszta képekkel kezdődik, s csak ezután alakulnak ki a mindig rimtelen sorokba, sűrűn ismétlődő inverziókba tördelt mondatok — az emlékezés jelen, illetve múlt idejű, a változást is megragadni képes mondatai. A Bobrowski-versek az időtlen, megtartó, passzív emlékezet (spatium memoriae) és a megjelénítő, feloldó, aktív emlékezés (vis memoriae), a nem-epikai és az epikai konfrontációjából születtek; ez a szembenállás tartja mozgásban a verset, ez teremti meg a verset éltető feszültséget, bármelyik túlsúlyba jutása a lírai vers megszűnéséhez vezet: az emlékezetet a hallgatásba, az emlékezésé az elbeszélésbe torkollna. Minden versben küzdelem folyik, az emlékezés szabályos, hosszú, elbeszélő, versellenes mondatait megtöri, szétzilálja, elnémítja a versellenes emlékezet; a vers újra és újra megküzd önmagáért, és újra és újra alulmarad — így bomlik a kötet egyetlen nagy verse a *Szarmata kor*, 51 rövid verssé, amelyekben az egyes szavak az egész kötetre kiterjedő bonyolult szimbólum rendszer tagjaiként jelennek meg, magukba sűrítve egész mondatok jelentését, titokzatos ősi világok misztériumát. A Bobrowski-szótár ezért kevés, de rendkívül kifejező erejű szóból áll: ég, erdő, síkság, folyó, tűz — az őselemek jelennek meg minduntalan, emberek: halász, vadász, ősök; állatok: rénszarvas, héja, csuka; növények: éger, nyír, barkóca; és titokzatos lények, rég kihalt népek különös istenei. Leggyakoribbak mégis a fényre, a csillogásra és a sötétségre utaló szavak. Kontrasztjuk az emlékezés és az emlékezet ellentétének kifejezője: a fény az előbbi, a sötétség az utóbbi szívbóluma. Ez a kapcsolat megvilágítja szerepüket és egymáshoz való viszonyukat is: a fény aktív, pozitív, fluoreszkálásra bírja az emlékezet felcsillani képes tárgyait, ugyanakkor azonban ki is szakítja őket az emlékezet teréből — ez aktivitásának negatív hatása —, megbontja az összetartó, megőrző sötétség bensőséges egységét. A fény és a sötétség mindig egyszerre jelenik meg, egymást feltételezik és korlátozzák, kioltják egymást — ezt fejezik ki vagy foglalják magukba az ilyen szavak és szókapcsolatok,

mint a gyakori „nyár-csillagfény”, „erdőszél”, „téli fény”, „szürkület”, „fénytelen fényem”. Az elmondottak meghatározzák a fény irányát is: „visszamegy a fény” – hangzik Bobrowski *Wiederkehr* (*Visszatérés*) című versében egy sor. A fény sohasem a jelenre, a valóságra, a földre esik, hanem a múltra. A föld ugyanis, a „súlyos homok”, ahogy legtöbbször előfordul a versben, a megnyugvás szimbóluma, a valóságos élet színtere, az életé, ahol lehetséges az igazi elmúlás is, a halál, amely a háboríthatatlan sötétség birodalma.

*Fáradtan
délben
jöttem,
a homokra esek.*

olvashatjuk a *Die Düna* (*A dűne*) című versben, amely a föld utáni vágy megragadó kifejezése. A földre esés oka a fáradtság, amely egy előző képpel van motiválva:

*...fecskéid [a dűne fecskéi]
felnylallnak
a fénybe.*

A madár Bobrowski költészetében a fény transzfigurációja, a fény földhöz tartozó fia; az égnek törő, a fénybe visszavágyó madár a lehúzó, súlyos homok ellentéte – mindkettő (a fény és a madár) pedig a vers énjére vonatkoztatva a múltra irányuló költészet megtestesítője. A költő kísérlete – kiszabadulni a felidézett elmúlt igézetéből – kudarcot vall, a valóság utáni vágy, amely szinte már csak a halál-vágyban realizálódhat, keveredik a múlthoz való visszajutás vágyával, hiszen nem csak a sötétség, hanem a víz is az emlékezet terének szimbóluma, az emlékezés közege:

*Élni akarok a folyók lélegzetéből,
inni a forrásból,
a földit inni, az éjszakát,
a mélység titkaiból.
a fű alatt.*

A következő versszakban azonban újra megjelenik a fénymotívum (bár ez a fény már kevésbé fehér, kevésbé hideg, mint a fény Bobrowskinál általában), visszatulva az előbbi „fénybe” és „délben” szóra:

*A nappal tüzeben élni
akarok...*

majd újra a föld utáni vágy:

*...ketté akarom választani a tüzet,
hogy lássalak téged [a dűnét]...*

Úgy tűnik, nincs kiút ebből a körforgásból, az állandó ellentétek, amelyek különböző módon és fokon az emlékezés és az emlékezet ellentétének tükrözői, a fény-sötétség, a madár-föld (ide tartozik még a szél-víz, a csend-hang, a hal-halász stb.) ellentéte állandóan megújítják a verset, az én „vitorlátlanul” sodródik az emlékezet vizén. Ennek a kétségbeejtő helyzetnek felismerése a kötet felén álló nagy vers, a *Gegenlicht* (*Ellenfény*), amelyben a befogadó földre hullott madár képe után szakad fel a kiáltás: „De / ki tart meg engem, / a férfit csukott szemmel, / komisz szájjal, kezekkel, / amelyek nem fognak semmit, aki a folyót / követi, szomjanhalón, / aki az esőből / belégzi a másik időt, / amely nem jön többé, a másikat / kimondatlant, mint felhők, / egy madár kitért szárnyaikkal, / haragosan, az ég felé, / ellenfény, vadul.”

A megnyugvás nem következhet be a halál révén, csak a vers révén. A költő, aki Bobrowski sokrétű szimbólumrendszerében a halászhoz hasonló, hálójával, a költészettel, kifosztja az emlékezet tartalmát, a szent halat. Ez teszi lehetővé a ver-

set, de végül is ez vezet a vers teljes megszűnéséhez — így érthetjük meg a kötet elő- és záróénekének, a *Fölidézésnek* és a *Lemondásnak* paradox jelentését: az emlékeztartalom felidézése és az énnel való kapcsolatba hozása végül is ennek elidegenítéséhez vezet, de éppen ez a negatív, „elköltőtlenítő” út juttat el a jelenhez, ahonnan már út nyílik a jövő felé is, erről tanúskodik a *Lemondás* utolsó verszaka az *Ellenfény* idézett befejezésével szemben, erről az egész kötet szerkezete.

Bobrowski 1964-ben egy regénnyel jelentkezett, s ez verseinek ismeretében nem meglepő — az elbeszélés kiszabadult a vers korlátozó erőteréből, s megszületett *Levin malmának* története, amelynek sikere vetekedett lírájával. Bobrowski 1965-ben művével elnyerte az NDK Heinrich Mann-díját, s a könyv azóta már Európa legtöbb országában, így nálunk is megjelent, a *Nagyvilág* ez évi 4. számában méltatóra is talált. Sikere nem meglepő újszerűségében rejlik, sem a történet, sem az elbeszélés módja nem hat különösnek, legfeljebb eredetinek; egy népkönyv ez, ahogy a szerző egyik nyilatkozatában megjegyezte. A címet adó malom, a zsidó Levin malma már nincs meg, amikor a történet elkezdődik, hiszen éppen arról szól a könyv, milyen eseményekhez vezet egy német vízimalom-tulajdonos — akit az elbeszélő nagyapámnak nevez — 1874-ben, az akkori nyugatporosz vidéken elkövetett bűntette, a patakon során a nagyapa a felduzzasztott víz hirtelen lezúdításával szétzúzatta a patakon lejjebb dolgozó másik malmot. A történet magva tehát a jól ismert Ezopusnál, Phédrusnál, La Fontaine-nél is előforduló mese a farkasról és a bárányról, amelyek szomjukat egy patakából akarják oltani. „A könyv tanmese lenne, ha Bobrowski történetének epikus részletei nem ragadnának meg sokkal jobban, mint annak morálja” — írja a neves német kritikus, Karl August Horst a *Mercur* című folyóirat 1964-es 10–11. számában —, majd így folytatja: „Ha Pieter Brueghel falusi jeleneteket ábrázoló képeit nézzük, tudatában vagyunk annak ugyan, hogy mindegyiknek egy erkölcsi szentencia vagy egy közmondás az alapja, de mégsem a mottó látjuk magunk előtt, hanem a pontosan megrajzolt színpompás részletek sokaságát.” Valóban, úgy tűnik, ez a hasonlat jellemzi legjobban Bobrowski elbeszélésmódját, amely rendkívül képszerű, olyannyira, hogy ennek szó szerint bevéséséből született egyik rövid elbeszélése, *A képen Galiani (Im Guckkasten: Galiani)* című. (Érdekes, hogy éppen Robbe-Grillet-nek, a francia „új regény” megteremtőjének van egy hasonló ötleten alapuló írása.) A novella első része egy régi Velen-cét mutató festmény aprólékos leírása. Aztán a képen látható emberek nevet kapnak, a képzetet továbbfesti a képet, az alakok mozogni kezdenek, majd egy rövid szellemes beszélgetés után hirtelen vége mindennek, az aranymadár, amelyet a képzet festett, kirepül a képből, s csak a festmény marad, az ábrázolt és az újra teremtett világ a múlté. Nem nehéz felismerni ebben az elbeszélésben a Bobrowski-versek már leírt szerkezetét, s azt sem, hogy a *Levin malma* tulajdonképpen ilyen képek sorozata. Ezúttal azonban mégis a morál, a történet tanulsága a fontos. A történet nemcsak önmagáért van elmondva, ezt világosan mutatják az az írói refleksiók és a mű szerkezete, amelyek mind arra utalnak, hogy a regény tulajdonképpen egy terjedelmes tanmese, parabola. „A parabola struktúrájához a következő elemek tartoznak: hiteles elbeszélés, az elmondott bizonyító erejének fokozására; az egy esetre való szorítkozás, amely hasonló eseteket megvilágíthat; az elmondottak egy szóra vagy jelre való kiélezése” — olvasható a *Realexikon der deutschen Literaturgeschichte* legújabb kiadásában. Ennek a struktúrájának a pontos követése, ironikus kezelése teszi érthetővé az elbeszélés furcsaságait, a látszat én-elbeszélés formát, a történet néhány mondatra való kiélezését (a regény alcíme: *34 mondat nagyapámról*), s annak hangsúlyozását, hogy ez a történet nem csak itt, hanem északabbra és délebbre is, bárhol lejátszódhatna.

Az elbeszélésnek még azok az elemei is, amelyek különben nem tartoznak a parabola szerkezetéhez, a regény parabolaszzerűségét emelik ki — így az elbeszélés idejének és helyének a történettel való kapcsolatára felhívó, ugyanakkor magát a problémát a történet elbeszéléséből kizárni kívánó bevezetés. Az elbeszélés továbbra is többször megszakad, elsősorban az öt látomás révén, amelyekben korábbi évszázadok alakjai jelennek meg, ezzel is mintegy jelezve a történetnek és annak tanúságának más korba való átültetésének lehetőségét és szükségességét. A parabola elsősorban bizonyítékul szolgál egy olyan vitatott kérdés eldöntésénél, amelyre az előadott parabola, az eset hasonlósága folytán alkalmazható. Bobrowski regénye ilyen költői bizonyíték a németek és a keleti népek kapcsolatának kérdéséhez.

Már utaltunk Bobrowski egyik elbeszélésére, 1964 nyarán jelent meg a szerző kisebb prózai műveinek gyűjteménye két rövid novella címevel a címlapon: *Boehlendorff und Müusefest (Boehlendorff és Egérünne)*. A kötet különböző, elsősorban kísérleti jellegű írásokat tartalmaz. A rövid novellákra részletek élesége és az összefüggések homályossága jellemző — a részek közötti kapcsolatot

gyakran csak egyetlen szó vagy rövid mondat visszatérése teremti meg, ekkor hirtelen, egyszerre válik érthetővé az egész elbeszélés, az irodalom, az időbeli művészet ezzel mintegy térbelivé válik, mint a képzőművészetek. Ennek a technikának talán legelőkeltebb megvalósítása az *Epitaph für Pinnau* c. novella, amely egy Kant által adott ebéd leírása. A novella első részében felbukkanó Swedenborg háza előtti tűz-meghajlás a későbbiekben Kant előtti tüzes meghajlásként tér vissza, s ezzel Kant, *A tiszta ész kritikájának* írója válik misztikus filozófussá, míg a novella másik szereplője, Hamann, „az észak mágusa” mint igazi racionalista jelenik meg. Így lesz ebből az írásból vallomás Hamannról, akit Bobrowski mesterének tartott Klopstock és a XVIII. század más írói mellett.

Ez az elbeszéléskötet volt Bobrowski életében megjelent utolsó könyve. A mai német irodalom legjobbjai közé tartozó költő 1965. szeptember 2-án meghalt. Egész életművének kritikai felmérése még meg sem kezdődhetett, hiszen maga az életmű sem áll teljességében előttünk. Berlinben és Stuttgartban csak néhány hónappal ezelőtt adták ki hátrahagyott regényét *Litauische Claviere* címmel, és az új Klaus Wagenbach kiadó ez évi tervei között — a neves kritikus vállalkozása céljából a keleti és nyugati német irodalom kapcsolatainak erősítését tűzte ki — egy posztumusz Bobrowski-verseskötet is szerepel.

BERNÁTH ÁRPÁD

J. Bobrowski magyarul olvasható művei:

Versek: Nagyvilág 1963. 3. sz. 1964. 10. sz.

Huszádik századi német költők. Bp. 1966. Európa.

Élet és Irodalom 1965. júl. 24.

Regény: Levin malma. Bp. 1966. Európa.

JOHANNES BOBROWSKI

FÖLIDÉZÉS

Vilna,
tölgy, te, —
nyírfáim,
Novgorod —
Egykor az erdőkben fölrepült
tavaszaim kiáltása, napjaim
lépte elkongott a folyó felett.

Ó, az a tiszta
ragyogás, elajándékozott
nyár-csillagfény, a tűznél
megguggol a mesemondó,
kik éjhosszat figyelték, az ifjak
magára hagyták.

Egyedül fog most énekelni:
A sztyeppéken
átvonulnak a farkasok, a vadász
sárga köre talált,
hold fényén fölragyogott.

Szent test úszik,
egy hal,
ősi völgyeken át, még erdős
völgyeken át az apáknak
még fölhangzik a hangja:
Üdvözlöd az idegeneket.
Te is idegen leszel, Nemsokára.